



रचनाकौशलम्

सुनना, बोलना, पढ़ना और लिखना भाषा के चार कौशल हैं जिनमें से हम बोल कर या लिख कर ही अपने विचारों की अभिव्यक्ति कर पाते हैं। लेखन कौशल को विकसित करने के लिए हमारे पास पर्याप्त शब्द भण्डार होना चाहिए। इसी के साथ हमें यह भी ज्ञात होना चाहिए कि वाक्य के लिखने में कौन-कौन से आवश्यक तत्त्व हैं जैसे कर्ता-क्रिया की अन्विति, विशेष्य-विशेषण की अन्विति इत्यादि। रचना कौशल को बढ़ाने वाले विभिन्न माध्यमों के मध्य चित्र वर्णन हमारी लिखित अभिव्यक्ति को सशक्त करने में सहायता प्रदान करता है और चित्र-वर्णन के अभ्यास हमें भाषिक तत्त्वों से परिचित कराते हैं। इस पाठ में हम चित्रों के माध्यम से शब्द भण्डार में वृद्धि करेंगे और वाक्यों में चित्रों का वर्णन करने का प्रयास भी करेंगे।



उद्देश्यानि

भवान् अस्मिन् पाठे रचनाकौशलस्य विकासार्थं-

- चित्राणि दृष्ट्वा तेषामधः संस्कृतनामानि लेखिष्यति।
- प्रदत्तशब्दानां सूच्याःसाहाय्येन चित्राणां वर्णनम् करिष्यति।
- चित्रानुसारं वाक्येषु अव्ययपदानां संयोजनम् करिष्यति।
- प्रदत्तशब्दानां सूच्याःसाहाय्येन चित्रकथाः वर्णयिष्यति।
- चित्राणि दृष्ट्वा प्रश्नानां निर्माणं करिष्यति।



टिप्पणी

रचनाकौशलम्

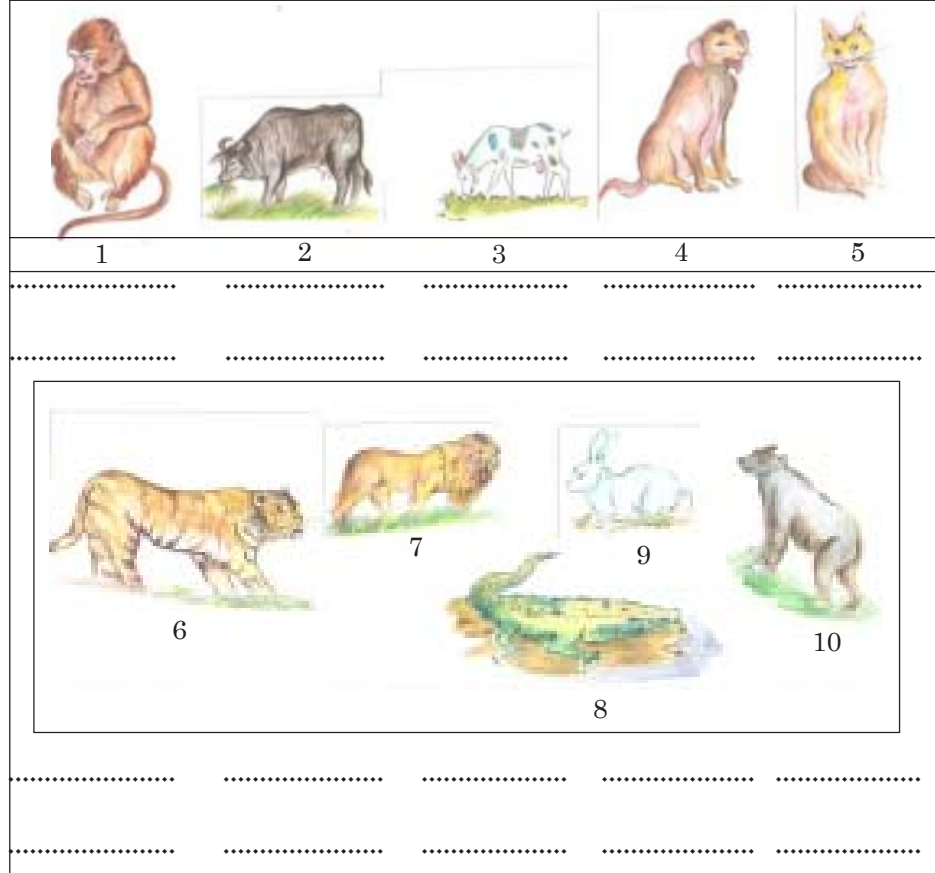


11.1 इदानीं मूलपाठं पठामः

11.1.1 प्रथमः एकांशः

चित्राणि दृष्ट्वा संस्कृतनाम्नां लेखनम्

अधोलिखितचित्राणाम् अधः प्रदत्तशब्दसूचीमाध्यमेन तेषां संस्कृतनामानि लिखत



चित्र 11.1: विभिन्न पशुओं के चित्र

शब्दसूची

सिंहः, भल्लूकः, मार्जारः, अजा, कुक्कुरः, वानरः, महिषः, शशकः, मकरः, व्याघ्रः

11.1.2 तालिकां पूरयत

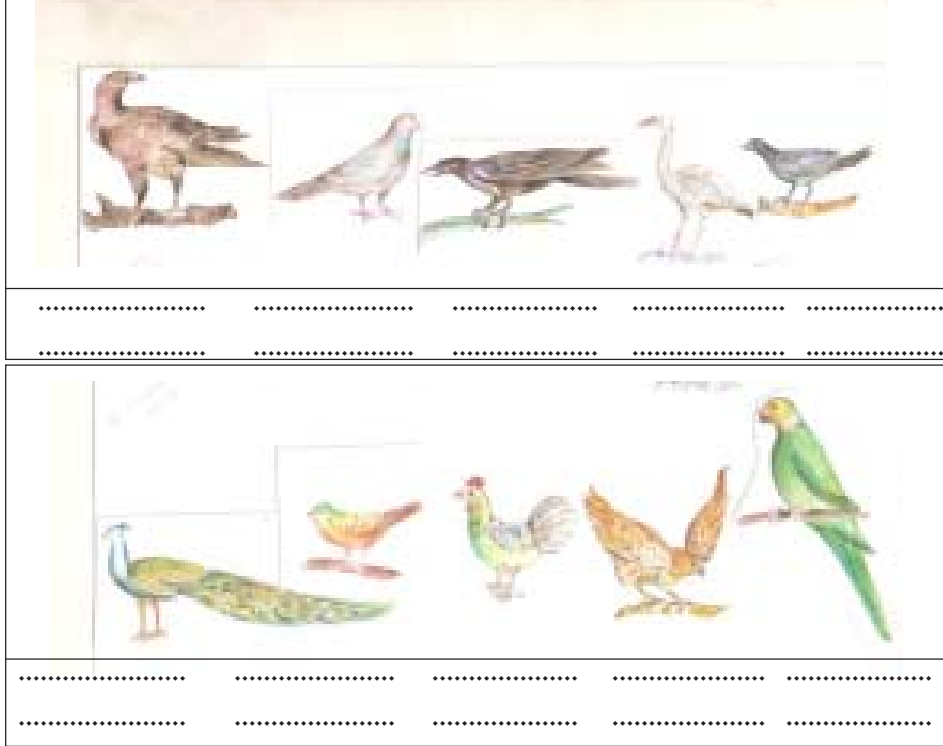
- | | | | |
|-------|-----------|------------|--------------|
| (i) | एकः सिंहः | द्वौ सिंहौ | अनेके सिंहाः |
| (ii) | एकः वानरः | द्वौ | अनेके |
| (iii) | एकः महिषः | द्वौ | अनेके |
| (iv) | एकः अजः | | |



टिप्पणी

- (v) एकः कुक्कुरः
 (vi) एकः भल्लुकः
 (vii) एकः शशकः
 (viii) एकः मकरः
 (ix) एक मार्जारः
 (x) एकः व्याघ्रः

11.1.3 अधः खगानां चित्राणि अङ्कितानि सन्ति। शब्दसूचीसाहाय्येन तेषामधः नामानि लिखत-



शब्दसूची

चित्र 11.2

मयूरः, शुकः, कुक्कुटः, काकः, कपोतः, बकः, चिल्लः, गृध्रः, कोकिलः, चटकः

11.1.4 अधोलिखितां तालिकां पूरयत-

- (i) एकः मयूरः (मोर) द्वौ मयूरौ अनेके मयूराः
 (ii) एकः शुकः (तोता) द्वौ..... अनेके.....
 (iii) एकः कुक्कुटः (मुर्गा) द्वौ..... अनेके.....

संस्कृतम्

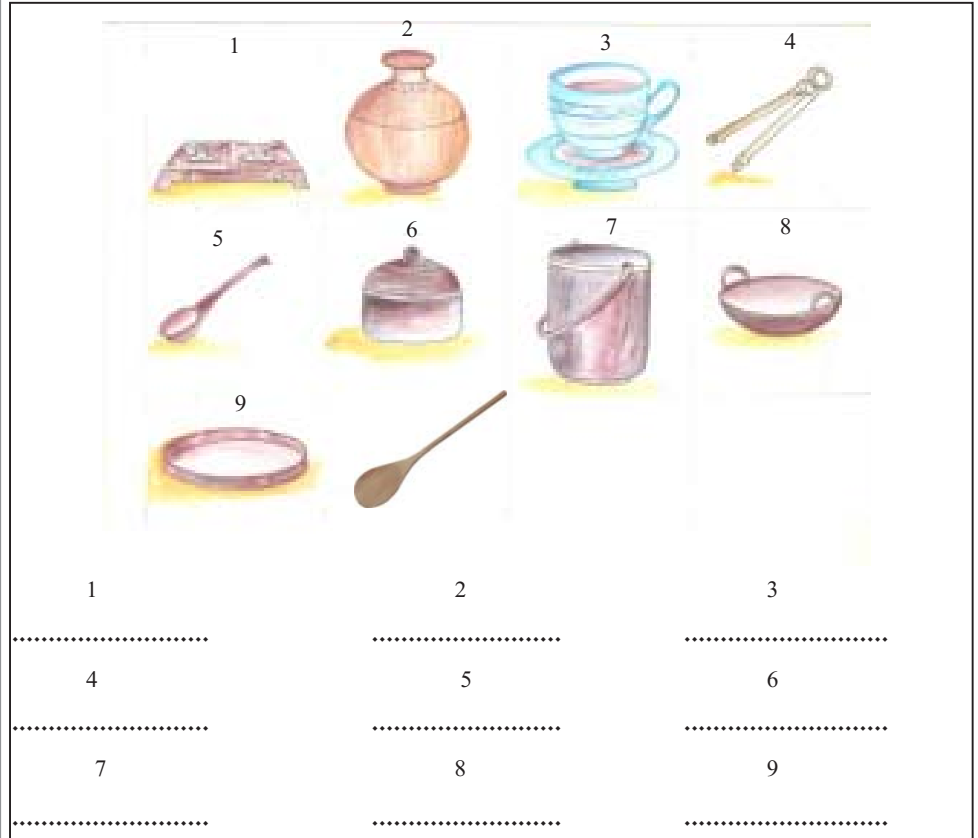


टिप्पणी

रचनाकौशलम्

- (iv) एकः काकः (कौआ)
(v) एकः कपोतः (कबूतर)
(vi) एकः बकः (बगुला)
(vii) एकः चिल्लः (चील)
(viii) एकः गृध्रः (गिद्ध)
(ix) एकः कोकिलः (कोयल)
(x) एकः चटकः (चिड़ा)

11.1.5 अधोऽङ्कितानि पात्राणां चित्राणि सन्ति। शब्दसूचीसाहाय्येन तेषाम् नामानि लिखत-



चित्र 11.3

शब्दसूची

द्रोणिः, चषकः, चमसः, स्थाली, भाण्डम्, कटाहः, गैसचुल्लः, घटः, उत्थापकः, बाल्टी
प्याला चम्मच थाली बरतन कढ़ाई गैसचूल्हा घड़ा चिमटा



टिप्पणी

11.1.6 अधोलिखितानि वाक्यानि प्रदत्तशब्दैः पूरयत-

- (i) एषा मम अस्ति।
- (ii) अहम् भोजनं पचामि।
- (iii) अहम् ओदनं खादामि।
- (iv) त्वम् अपूपान् पचसि।
- (v) सा रोटिकां निदघाति।
- (vi) त्वम् भोजनं करोषि।
- (vii) सः चायं पिबति।
- (viii) एषः शाकं चालयति।
- (ix) सः जलेन पूरयति।
- (x) बालिका पात्रं धारयति।

शब्दसूची

गैसचुल्लेन, कटाहे, स्थाल्याम्, चषकेन, चमसेन, दर्व्या, घटम्, उत्थापकेन, भाण्डे, द्रोणिः।

11.1.7 अधोलिखितवाक्येषु चित्रं दृष्ट्वा उचितानि पदानि लिखत-

यथा- सा महिला



शाटिकां धारयति।

चित्र 11.4



टिप्पणी

रचनाकौशलम्

(i) तस्याः



(i) वर्णः श्वेतः अस्ति।

(ii) यशोवर्धनः



(ii) धारयति।

(iii) ग्रामीणमहिला



(iii) धारयति।

(vi) अद्यत्वे जनाः



(iv) धारयन्ति।

चित्र 11.5

शब्दसूची

चोलः (कुरता), घर्घरी (घाघरा), उष्णीषम् (पहाड़ी), करवस्त्रम् (रूमाल)।

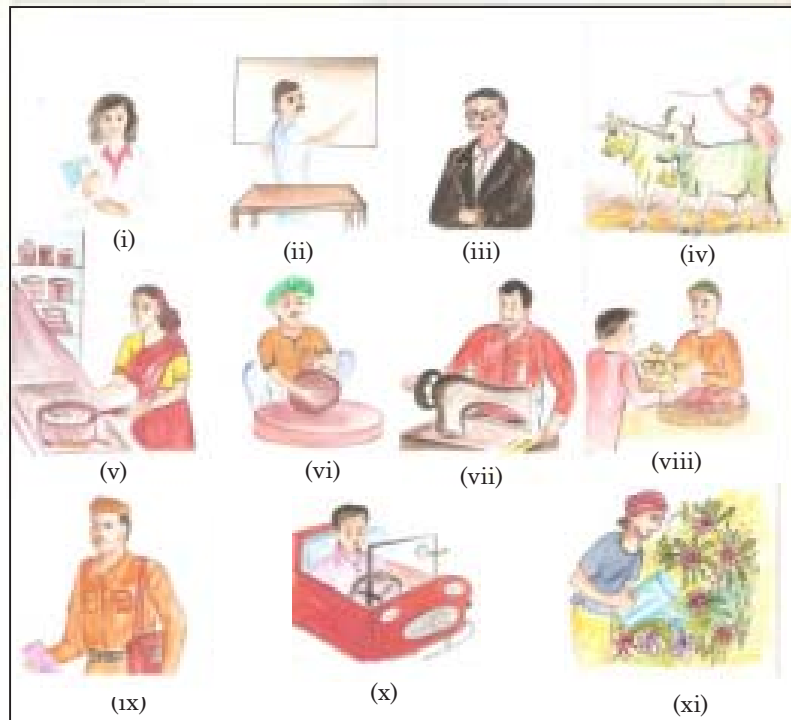


11.2 इदानीं मूलपाठं पठामः

11.2.1 द्वितीयः एकांशः

चित्राणि दृष्ट्वा तेषां नाम्नां वाक्येषु प्रयोगः

अधोलिखितानि कर्मकराणां चित्राणि। तेषां नामानि लिखितानि। प्रदत्तसंकेतान् दृष्ट्वा वाक्यानि पूर्यत-



चित्र 11.6

संस्कृतम्



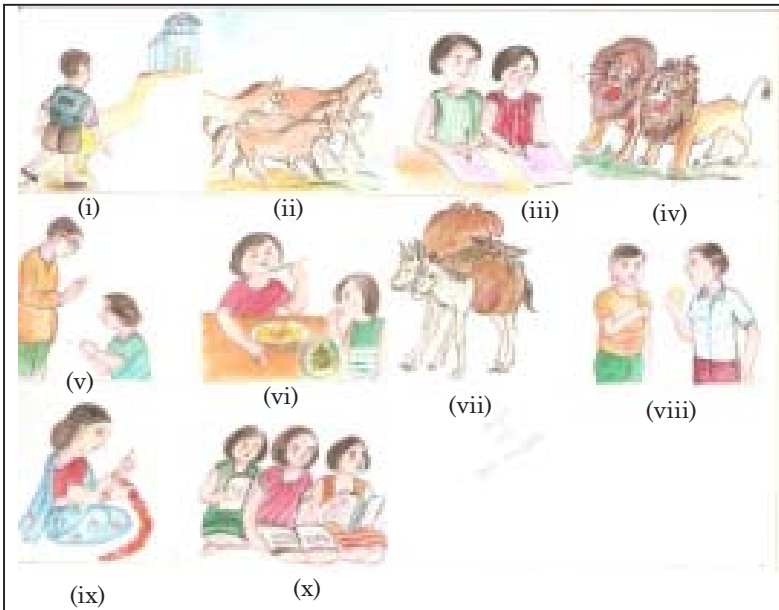
टिप्पणी

(i) चिकित्सकः	(ii) शिक्षकः	(iii) वाक्कीलः	(iv) कृषकः
(v) सूदः	(vi) कुम्भकारः	(vii) सौचिकः	(viii) कान्दविकः
(ix) पत्रवाहकः	(x) यान-चालकः	(xi) मालाकारः	

वाक्यानि पूरयत

- (i) वस्त्राणि सीव्यति।
- (ii) मृत्तिकापात्राणि रचयति।
- (iii) मिष्टान्नानि पचति।
- (iv) पत्राणि आनयति।
- (v) चिकित्सालये शल्यक्रियां करोति।
- (vi) भोजनं पचति।
- (vii) न्यायालये पक्षं स्थापयति।
- (viii) कृषिकार्यं करोति।
- (ix) यानं चालयति।
- (x) उद्याने वृक्षान् रोपयति।
- (xi) विद्यालये पाठयति।

11.2.2 अधोलिखितवाक्येषु उचितं वाक्यं चित्वा चित्राणाम् अधः लिखत





टिप्पणी

रचनाकोशलम्

सहायता सूची

चित्र संख्या	चित्र संख्या
अश्वाः धावन्ति	बालिका आचार्यं नमति।
बालकौ कदलीफलं खादतः।	बालिकाः पुस्तकं पठन्ति।
सिंहौ गर्जतः	बालिके पत्रं लिखतः।
छात्रः विद्यालयं गच्छति।	बालिके भोजनं कुरुतः।
गर्दभौः भारं वहन्तः	महिला मालां रचयति।

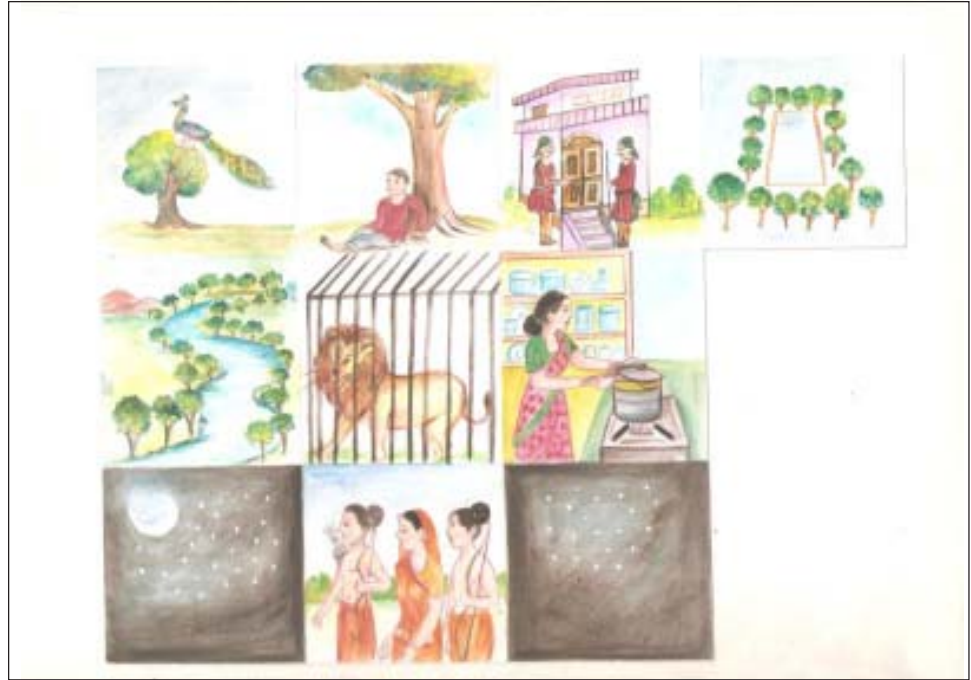


11.3 इदानीं मूलपाठं पठामः

11.3.1 तृतीयः एकांशः

वाक्येषु अव्ययानां-प्रयोग

चित्राणि दृष्ट्वा अव्ययप्रयोगसहितानि वाक्यानि लिखत-



चित्र 11.8

- यथा
1. मयूरः वृक्षस्य उपरि उपविशति।
 2. पथिकः तिष्ठति।
 3. द्वारपालौ भवनात्।
 4. सरोवरम् वृक्षाः सन्ति।
 5. नदीम् वृक्षाः सन्ति।



टिप्पणी

6. पिञ्जरस्य ।
7. सीता रामेण वनं ।
8. प्रकोष्ठस्य अग्निः ज्वलति।
9. आकाशः चन्द्रेण शोभते।
10. आकाशः चन्द्रं न शोभते।

अव्यय सूची

अन्तः, उभयतः, परितः, सह, विना, उपरि, अधः, बहिः, प्रति।

11.3.2 चित्राणि दृष्ट्वा अधोलिखितानाम् अव्ययपदानां प्रयोगं कृत्वा वाक्यानि पूरयत



चित्र 11.9

वाक्यानि पूरयत-

यथा- विद्यालयस्य अग्रे उद्यानम् अस्ति।

(1) ध्वजः अस्ति।

(2) उत्पीठिकायाः आसन्दः अस्ति।

(3) उत्पीठिकायाः पुस्तकानि।



टिप्पणी

रचनाकोशलम्

- (4) भवनस्य कारयानम्
- (5) नलिकायाः द्रोणिः अस्ति।
- (6) उत्पीठिकायाः अवकरपात्रम् अस्ति।
- (7) अवकरपात्रस्य अवकरः
- (8) मार्गस्य वृक्षाः
- (9) कारयानस्य नौका अस्ति।
- (10) कूपस्य जलम्
- (11) सर्पः बिलात् ।

अव्ययपदानि

अग्रे, पृष्ठे, उपरि, अधः, वामतः, दक्षिणतः, अन्तः, बहिः



11.4 इदानीं मूलपाठं पठामः

11.4.1 चतुर्थः एकांशः

चित्राणि दृष्ट्वा वाक्यलेखनम्



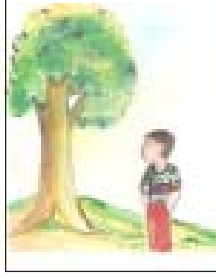
चित्र 11.10

11.4.2 अधोलिखित वाक्यद्वयं पूरयत

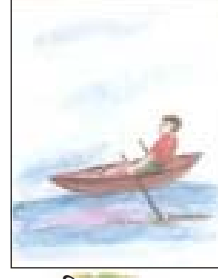
- (i) बालकस्य हस्ते लेखनी अस्ति।
- (ii) बालकः लेखन्या लिखति।



टिप्पणी



चित्र 11.11



चित्र 11.12

क. (i) वृक्षस्य।

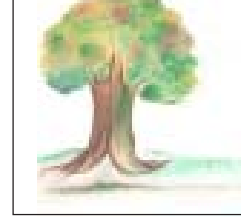
च. (i) नद्याम्।

(ii) बालकः।

(ii) नौकायां।



चित्र 11.13



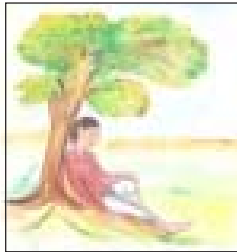
चित्र 11.14

ख. (i) घटे।

छ. (i) नीडम्।

(ii) महिला कूपात्।

(ii) नीडे शावकाः।



चित्र 11.15



चित्र 11.16

ग. (i) वृक्षस्य अस्ति।

ज. (i) सरोवरे।

(ii) पथिकः।

(ii) मीनाः चूर्णस्य गोलिकां।



टिप्पणी

रचनाकौशलम्



चित्र 11.17



चित्र 11.18

(i) भवनस्य । झ. (i) रथस्य

(ii) सैनिकः प्रणमति। (ii) अश्वाः

11.4.3 अधोलिखितानि चित्राणि अधिकृत्य लिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत



चित्र 11.19



चित्र 11.20

(i) पर्वतानाम् अग्रे कानि सन्ति?

.....

(ii) भवनानां पृष्ठतः के सन्ति?

.....

(iii) ध्वनिविस्तारयन्त्रं कस्य हस्ते अस्ति?

.....

(iv) बालकः किं गायति?

.....



चित्र 11.21



टिप्पणी

(v) आकाशे के सन्ति?

.....

(vii) वृक्षस्य उपरि के उपविशन्ति?

.....

(vi) मेघेभ्यः कस्य बिन्दवः पतन्ति?

.....

(viii) कः वृक्षम् आरोहति?

.....



चित्र 11.22

(ix) नदीम् उभयतः के सन्ति?

.....

(xi) कस्य पृष्ठे धेनुः अस्ति?

.....

(x) जनाः किं कुर्वन्ति?

.....

(xii) कः वंशीं वादयति?

.....



11.5 इदानीं मूलपाठं पठामः

11.5.1 पञ्चमः एकांशः

चित्रं दृष्ट्वा पञ्च वाक्यानि लिखत, सहायतार्थं शब्दसूची दत्ता।



चित्र 11.23

.....

.....

.....

.....

.....



टिप्पणी

रचनाकोशलम्

शब्दसंकेत-सूची

रेलस्थानकम्, रेलयानम्, यात्रिगणः, आरोहन्ति, अवरोहन्ति, आपणिकाः

11.5.2

चित्रानुसारं पञ्चवाक्यानि लिखत/सहायतार्थं शब्दसूची दत्ता



चित्र 11.24

.....

.....

.....

.....

शब्दसूची संकेत

जंत्वागारः, सिंहदम्पती, सिंहशावकौ, बालकः बालिका, मात्रा सह, पित्रा सह, अवलोकयन्ति, जलपात्रम्, भोजनपात्रम्

11.5.3 चित्रानुसारं पञ्चवाक्यानि लिखत/सहायतार्थं शब्दसूची दत्ता।



टिप्पणी



चित्र 11.25

.....

.....

.....

.....

.....

शब्दसूची

परीक्षाभवनम्, दत्तचित्तछात्रा, निरीक्षकद्वयम्, उत्तरपुस्तिकावितरणम्, प्रश्नपत्राणां वितरणम्, भित्तौ घटिका, सार्धनवादानम्, बालकानां स्यूतादयः, कोष्ठात् बहिः



टिप्पणी

रचनाकौशलम्

11.5.4



चित्र 11.26

चित्रानुसारं पञ्चवाक्यानि लिखत

.....

.....

.....

.....

.....

शब्दसूची

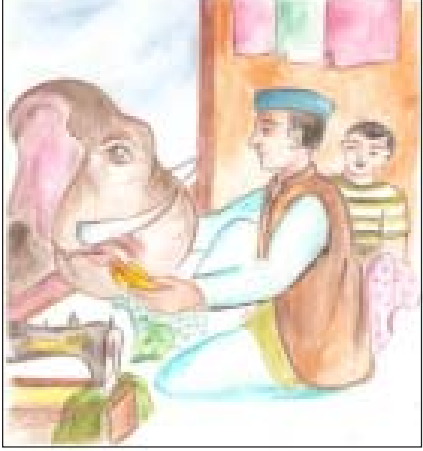
सर्षपक्षेत्रम्, परितः, वृक्षाः, वृक्षस्य उपरि मयूरः, बालकः।



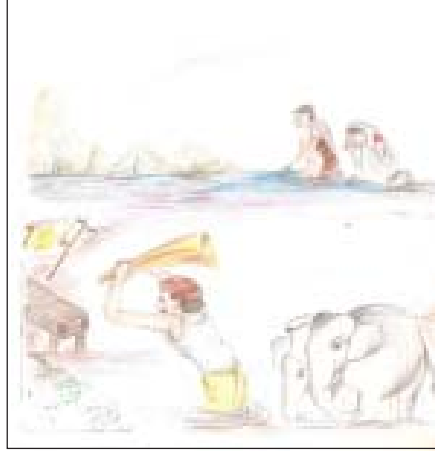
11.6 इदानीं मूलपाठ

11.6.1 षष्ठः एकांशः

चित्रकथां दृष्ट्वा प्रदत्तवाक्यानां मेलनम्, चित्राणि अधिकृत्य प्रश्ननिर्माणम्



चित्र 11.27



चित्र 11.28



चित्र 11.29

अधोलिखितवाक्यानां मेलनं सम्बद्धचित्रैः सह कृत्वा चित्राणाम् अधः लिखत-

1. एतत् सौचिकस्य आपणम्। अत्र सौचिकः वस्त्राणि सीव्यति।
2. गजः कदलीगुच्छं स्वीकृत्य प्रसन्नः भूत्वा गच्छति।
3. गजः शुण्डे जलम् आनीय आपणे क्षिपति।
4. सौचिकः गजाय कदलीफलगुच्छं प्रयच्छति।
5. सौचिकस्य पुत्रः गजस्य शुण्डं सूच्या विध्यति।
6. वत्स! पश्य त्वया किं कृतम्। सर्वदा प्राणिषु दया कर्तव्या।





टिप्पणी

रचनाकौशलम्



किमधिगतम्?

- चित्रलिखितवस्तूनां नामानि ज्ञात्वा शब्दभण्डारे वृद्धिः भवति।
- वाक्येषु क्रियापदं कर्तृपदानुसारं भवति।
- अव्ययपदानि शब्दान् योजयन्ति, सम्बन्धं स्थापयन्ति। तेषां रूपाणि न चलन्ति।
- चित्राणि आधृत्य प्रश्ननिर्माणमाध्यमेन चित्रवर्णने योग्यता प्राप्यते।
- चित्रवर्णनेन लिखिताभिव्यक्तेः विकासः भवति।
- चित्राणां वर्णनेन वाक्यरचनायां कौशलं प्राप्यते।



उत्तर सूची

11.1.1

1. वानरः, 2. महिषः, 3. अजः, 4. कुक्कुरः, 5. मार्जारः, 6. व्याघ्रः, 7. सिंहः, 8. मकरः,
9. शशकः, 10. भल्लूकः

11.1.2

(i) सिंह,	सिंहः	=	सिंहौ	सिंहाः
(ii) (बन्दर)	वानरः	=	वानरौ	वानराः
(iii) (भैंसा)	महिषः	=	महिषौ	महिषाः
(iv) (बकरा)	अजः	=	अजौ	अजाः
(v) (कुत्ता)	कुक्कुरः	=	कुक्कुरौ	कुक्कुराः
(vi) (भालू)	भल्लूकः	=	भल्लूकौ	भल्लूकाः
(vii) (खरगोश)	शशकः	=	शशकौ	शशकाः
(viii) (मगरमच्छ)	मकरः	=	मकरौ	मकराः
(ix) (बिलाव)	मार्जारः	=	मार्जारौ	मार्जाराः
(x) (बाघ)	व्याघ्रः	=	व्याघ्रौ	व्याघ्राः

11.1.3 (ii) एकः शुकः	द्वौ शुकौ	अनेके शुकाः
(iii) एकः कुक्कुटः	द्वौ कुक्कुटौ	अनेके कुक्कुटाः
(iv) एकः काकः	द्वौ काकौ	अनेके काकाः



टिप्पणी

- (v) एकः कपोतः द्वौ कपोतौ अनेके कपोताः
 (vi) एकः बकः द्वौ बकौ अनेके बकाः
 (vii) एकः चिल्लः द्वौ चिल्लौ अनेके चिल्लाः
 (viii) एकः गृध्रः द्वौ गृध्रौ अनेके गृध्राः
 (ix) एकः कोकिलः द्वौ कोकिलौ अनेके कोकिलाः
 (x) एकः चटक द्वौ चटकौ अनेके चटकाः
- 11.1.4 (i) मयूरौ, मयूराः (ii) शुकौ, शुकाः (iii) कुक्कुटौ, कुक्कुटाः
 (iv) काकौ, काकाः (v) कपोतौ, कपोताः (vi) बकौ, बकाः
 (vii) चिल्लौ, चिल्लाः (viii) गृध्रौ, गृध्राः (ix) कोकिलौ, कोकिला
 (x) चटकौ, चटकाः
- 11.1.5 (i) गैसचुल्लः, (ii) घरटः (iii) चषकः,
 (iv) उत्थापकः, (v) चमसः, (vi) भाण्डम्
 (vii) द्रौणिः, (viii) कटाहः, (ix) स्थाली,
- 11.1.6 (i) द्रोणिः, (ii) कटाहे (iii) चमसेन,
 (iv) कटाहे (v) भाण्डे, (vi) स्थाल्याम्
 (vii) चषकेन (viii) दर्व्या, (ix) घटम्
 (x) उत्थापकेन
- 11.1.7 (i) शाटिकायाः, (ii) चोलम् (iii) घर्घरीं
 (iv) उष्णीषम्
- 11.2.1 (i) सौचिकः, (ii) कुम्भकारः, (iii) कान्दविकः,
 (iv) पत्रवाहकः, (v) चिकित्सकः (vi) सूदः,
 (vii) वाक्कीलः, (viii) कृषकः, (ix) यानचालकः,
 (x) मालाकारः (xi) शिक्षकः
- 11.2.2 चित्रसंख्या 1 + (ii), 2 + (iii), 3 + (iv), 4 + (i), 5 + (vii), 6 + (v), 7 + (x),
 8 + (iii), 9 + (vi), 10 (ix)
- 11.3.1 1. उपरि, 2. वृक्षस्य अध.
 3. बहि. रक्षतः 4. परितः,
 5. उभयतः, 6. अन्तः सिंहः अस्ति,
 7. सह वनम् अमच्छत्, 8. अन्तः
 9. अन्तः सह 10. विना



टिप्पणी

रचनाकोशलम्

- 11.3.2 1. भवनस्य उपरि, 2. उत्पीठिकायाः पृष्ठे,
3. उपरि, सन्ति 4. दक्षिणतः, अस्ति 5. अधः
6. अधः अवकरपात्रम् अस्ति,
7. अनकरपात्रस्य अन्तः अवकरः अस्ति
8. मार्गस्य वामतः, सन्ति
9. कारयानस्य दक्षिणतः नौका अस्ति
10. अन्तः, अस्ति
11. बहिः
- 11.4.2 क (i) वृक्षस्य अधः बालकः अस्ति
(ii) बालकः फलं खादति
ख (i) घटे जलम् अस्ति जलं
(ii) जलं नयति
ग (i) वृक्षस्य उपरि मयूरः अस्ति
(ii) पथिकः वृक्षस्य अधः उपविशति।
घ (i) भवनस्य उपरि ध्वजः अस्ति।
(ii) सैनिकः ध्वजं प्रणमति
च (i) नद्यां नौका अस्ति
(ii) महिला उपविशति
छ (i) वृक्षस्य उपरि नीडम् अस्ति
(ii) नीडे पक्षिणां शावकाः सन्ति
ज (i) सरोवरे मीना, सन्ति
(ii) खादन्ति
झ (i) स्थस्य अग्रे अश्वाः सन्ति।
(ii) अश्वाः रथं नयन्ति।
- 11.4.3 (i) भवनानि, (ii) पर्वताः,
(iii) बालकस्य (iv) गीतम्
(v) मेघाः (vi) वर्षायाः

- | | |
|--------------------|------------------|
| (vii) पक्षिणः | (viii) सर्पः |
| (ix) जनाः | (x) स्नानम् |
| (xi) श्रीकृष्णस्य, | (xii) श्रीकृष्णः |



टिप्पणी

परियोजनाकार्यम्

- पशूनां, पक्षिणां, जलचराणां, पुष्पाणां, मिष्टान्नां चित्राणि संकलय्य तेषामधः संस्कृतनामानि लिखत।
- समाचारपत्रेषु अथवा पत्रिकासु प्रकाशितानि चित्राणि दृष्ट्वा वाक्यरचनाभ्यासं कुरुत।
- सूक्तीनां चयनं कृत्वा ताः अधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत।